

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tussen traditie en emancipatie. De Engelse vakbeweging en haar strijd tegen de industriële arbeidsdisciplinering (1780-1914).

Hoefnagel, A.H.J.M.

Citation

Hoefnagel, A. H. J. M. (2005, March 23). *Tussen traditie en emancipatie. De Engelse vakbeweging en haar strijd tegen de industriële arbeidsdisciplinering (1780-1914)*. Eburon, Delft. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/2307>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/2307>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

TUSSEN TRADITIE EN EMANCIPATIE

De Engelse vakbeweging en haar strijd tegen de industriële arbeidsdisciplinerings
(1780-1914)

INLEIDING EN VERANTWOORDING

“Der Gegner, mit welchem der ‘Geist’ des Kapitalismus ...in erster Linie zu ringen hatte, blieb jene Art des Empfindens und der Gebarung, die man als *Traditionalismus* bezeichnen kann.”

Max Weber, *Die protestantische Ethik*.

“It is neither poverty nor disease but work itself which casts the blackest shadow over the years of the Industrial Revolution.”

E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*.

De vroegste inspiratie tot dit onderzoek komt voort uit de nog altijd fascinerende studie van Herbert Marcuse, *Eros and Civilization : A Philosophical Inquiry into Freud*¹. Marcuse was een prominent vertegenwoordiger van de wijsgerig-sociologische stroming die als kritische theorie wordt aangeduid en waartoe ook Adorno, Horkheimer en Habermas behoorden, ook wel de Frankfurter Schule genoemd. Genoemd boek, in 1968 in Nederland verschenen onder de titel ‘Eros en cultuur - een filosofische bijdrage tot het werk van Sigmund Freud’, werd door hemzelf als zijn belangrijkste werk beschouwd.² Hij keerde zich hierin tegen Freuds cultuurpessimisme en stelde zich de vraag naar de mogelijkheid van een niet-repressieve beschaving ; zijn bedoeling was in wezen utopisch: de totstandkoming van een niet-onderdrukkende cultuur. Meer algemeen geformuleerd handelt Marcuses studie over druk en dwang die systemen – tegelijk met hun ordenende en regelende functies - op mens en samenleving kunnen uitoefenen, een thema waarin ik mij destijds verdiepte.³ Het industrieel-kapitalistisch systeem bracht met zijn nieuwe economische orde en dynamiek ongekende welvaart, maar ontpopte zich ook, om met Max Weber te spreken, als ‘ijzeren kooi’ en *Weltherrschaft der Unbrüderlichkeit*.

¹ 1955, 2nd ed. with ‘Political Preface’ 1966.

² Cf. : Barry Kätz, *Herbert Marcuse and the Art of Liberation*, Londen, 1982, pp. 145 e.v.

³ Cf. : A.H.J.M. Hoefnagel, ‘Cybernetica en ideologie’, *Mens en maatschappij* 1971, 4, pp. 322-335 ; idem, ‘Vrijheid en systeem’, *Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap*, 13^e jrg. nr. 1, 1972-73, pp. 3-24 ; idem, ‘Systeembenadering en sociologie’, in : L. Rademaker en H. Bergman (red.), *Sociologische stromingen*, Het Spectrum, 1977, pp. 169-195.

Het is van belang te stipuleren dat inspiratie en inzet van de voorliggende interdisciplinaire studie in eerste instantie van cultuurfilosofische en –sociologische aard zijn en pas in tweede aanleg een daaruit voortvloeiende arbeidssociologische uitwerking krijgen. Zo zou de ondertitel van dit boek kunnen suggereren dat dit onderzoek aansluit en voortbouwt op Harry Bravermans overwegend orthodox-marxistische, inmiddels al klassiek genoemde, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century* (1974) en het daaruit voortgekomen zogenoemde ‘Braverman-debat’.⁴ Lapidair uitgedrukt gaat mijn onderzoek aan dit debat op dezelfde manier voorbij als de Engelse vakbeweging Marx en het marxisme links liet liggen. Het belangrijkste argument hiervoor is dat in Marx’ en Bravermans opvatting de arbeidersklasse al te eenzijdig wordt opgevat als machteloos object van de wetten van het kapitaal, totdat zij zich wellicht ooit kan verheffen tot subject van politieke revolutie. In de onderhavige studie daarentegen zal met nadruk worden betoogd dat in de strijd van de Engelse vakbeweging voor de arbeidersklasse belangrijke successen behaald zijn, niet alleen op het loonfront maar ook qua arbeidsomstandigheden, en dat zij onmiskenbare en duurzame winst geboekt heeft inzake emancipatie en *respectability*. In die zin zal in dit onderzoek ook aandacht besteed worden aan indertijd befaamde, maar inmiddels welhaast vergeten auteurs als Lujo Brentano, Gerhard von Schulze-Gaevernitz en uiteraard aan de Webbs.

Dit boek ambieert in eerste en laatste instantie te bieden een **cultuursociologisch** vertoog over **arbeid** in die zin dat **normen en waarden** met betrekking tot de arbeid, door alle strijd, discussies en conflicten heen, het centrale thema en *Leitmotiv* vormen. De operationalisering en historische setting van het betoog begeven zich vervolgens onvermijdelijk en uitvoerig op het terrein van sociologie en geschiedenis van de arbeid, in casu die ten tijde van de vroege industrialisering.

Een bijzonder aandachtspunt geldt hierbij wat men zou kunnen noemen het aspect van **arbeid en tijd**, in die zin dat economische vooruitgang steeds meer werd waargenomen als en afgemeten aan de **versnelling** in de techniek, in het productieproces en in het arbeidstempo. De in dit opzicht onstuitbare, welhaast tomeloze dynamiek van het zich wereldwijd ontplooiend en verspreidend kapitalisme leidde tot een ook nog in ons tijdsgewricht nauwelijks afnemende werkdruk en stress. Het alomvattend streven naar steeds toenemende welvaart en economische winst ging ook gepaard met bedreigingen voor menselijk welzijn, gezondheid en harmonie. Eeuwige jacht op tijdwinst lijkt per saldo vaak weinig meer op te leveren dan chronisch tijdgebrek.

In die zin ook heeft de westerse cultuur zich op tal van gebieden en in toenemende mate ontwikkeld tot een allesomvattende **race tegen de klok**, van industrie tot dienstensector, van handel en bankwezen tot onderwijs en onderzoek, van de gezondheidszorg in ziekenhuizen, psychiatrische inrichtingen en bejaardencentra (voor communicatie met patiënten is er ‘geen tijd’ meer, na een operatie ‘zo snel als maar enigszins mogelijk’ weer naar huis) tot de voedingssector (*fast food*) en de onaflatende jacht op wereldrecords in de sport, tot de wereld ook van amusement en entertainment. Sociale en persoonlijke problemen die er het gevolg van zijn (stress, burn-out, abominabel arbeidsklimaat) worden door managers en bestuurders meestal ontkend of genegeerd, want ‘komen economisch slecht uit’. Verreweg de meeste werkgevers beschouwen het voornamelijk als een probleem voor de werknemer zelf. In 96 procent van alle Nederlandse bedrijven en organisaties kampen werknemers in meerdere of mindere mate met stress. Afgezien nog van persoonlijk leed, ziekte- en verzekeringskosten

⁴ H. Braverman, o.c., New York/London 1974. Cf. ‘Arbeidsproces en technologie’, *Te Elfder Ure* 33 (1983). Daarin o.m.: Jac Christis, ‘Het Braverman-debat’, pp. 15-58.

bedroegen de kosten in 2004 door onder meer omzetverlies en vervanging volgens het Centraal Planbureau 6 miljoen euro per dag, wat op jaarbasis op ruim 2 miljard euro uitkomt. Dit bedrag komt overeen met eerdere bevindingen van onder meer TNO Arbeid, Peer Consulting en KPMG.⁵

Dit *mal du siècle* lijkt in deze tijd, ondanks de ‘macht’ der sociale wetenschappen en het modieuze ‘onthaastingsdiscours’ (*Slow*), nog eerder toe- dan af te nemen. Wereldwijd worden werknemers permanent tot steeds hogere productie opgejaagd (het meest daar waar vakbonden en/of sociale wetgeving ontbreken of tekortschieten), terwijl tegelijkertijd door flexibilisering, bezuinigingen en rationalisering steeds meer personeel wordt weggewerkt. Met steeds minder (vaak zeer jonge, weinig verdienende) mensen steeds meer produceren en meer taken verrichten in steeds kortere tijd, geldt in *global capitalism* als nauwelijks omstreden norm en standaard. Werknemers kunnen door ‘tele-werken’ en computerisering het werk nu ook mee naar huis nemen. Werkweken van zestig tot zeventig uur zijn normaal geworden, zo betoogt Madeleine Bunting, journaliste van *The Guardian* in haar onlangs verschenen *Willing Slaves. How the Overwork Culture is Ruling Our Lives* (2004).⁶

Het was de Engelse vakbeweging, met name actief in machinebouw en katoenindustrie als eerste industriële bedrijfstakken in de negentiende eeuw, die als eerste in de geschiedenis succesvol de strijd aanbod tegen de uitwassen van een uit de hand lopende prestatiecultuur, tegen *driving* en *sweating*, en die vocht voor *dignity at work* en *respectability*, voor *a fair day's wage for a fair day's work*. De weerzinwekkende werkdruk en arbeidsomstandigheden in de *sweat shops*, de *sweated industries* en *sweated labor*, sectoren waarin de vakbeweging afwezig was of nauwelijks macht had zoals met name in de Engelse kleding- en confectie-industrie na 1840, vormen het beste bewijs voor de in onze ogen wellicht beperkte, maar voor die tijd zeer aanvaardbare en belangrijke resultaten die Engelse vakbonden in dit opzicht vermochten te bevechten en te behalen. Dit met kracht van argumenten en overtuiging te betogen is de ambitie van deze studie.

Marcuse en de vroege Engelse Romantici

In navolging van Freud stelde ook Marcuse dat de strijd om overleving en tegen de schaarste noodzaakt tot uitstel van behoeftebevrediging en daarmee tot aanpassing van het lustprincipe – libido - aan het realiteitsprincipe. Cultuur en arbeid veronderstellen onvoorwaardelijk deze onderdrukking van het lustbeginsel door het realiteitsprincipe. De essentie nu van Marcuses betoog betreft de these dat de noodzakelijke en onvermijdelijke onderdrukking van de libido door het realiteitsprincipe, als gevolg van overmatige en overbodige nadruk op productie door economische prestatie, in onze industriële cultuur heeft geleid tot een onnodige mate van repressie : het in onze industriële cultuur geldend realiteitsprincipe - het prestatieprincipe – leidde tot surplus-repressie.

Deze overheersing van het prestatieprincipe heeft volgens Marcuse geleid tot een historisch volstrekt achterhaalde woeker, ongebreidelde uitbreiding en intensivering van arbeid, prestatiedruk en stress, welke in hoge mate zijn gericht op economische groei als doel in

⁵ Cf. : Friederike de Raat, ‘Groeiende werkstress kost miljoenen’ in NRC Handelsblad 15 december 2004.

⁶ Madeleine Bunting, o.c., ed. Harper Collins, 368 pp.. Cf. : Beatrijs Ritsema, ‘Slapen tegen de superkapitalisten’; in NRC Handelsblad 7 jan. 2005.

zichzelf. De arbeidssituatie overheerst en bepaalt bovenmatig ieders gehele individuele bestaan. Een cultuur van langdurige en intensieve arbeid bevorderde de productie van steeds meer luxe en comfort voor zich steeds verder uitbreidende groeperingen in de samenleving, behoeften die in belangrijke mate gecreëerd werden en worden door ontzagwekkende en ongekende reclamebudgetten. Door de volstrekte dominantie van de arbeidsprestatie in deze *rat race* kwam en komt de bevrediging van ware en eigenlijke behoeften grondig in de verdrukking, bijvoorbeeld het beoefenen en genieten van kunst, aandacht voor de natuur, beoefening van sport en spel, tijd voor communicatie in relaties en opvoeding, erotiek.

De ontzagwekkende energie, aandacht en arbeidstijd die geïnvesteerd worden in de onbegrensde productie van almaar grotere materiële luxe en comfort staan de grote mogelijkheden en ruimte in de weg, die juist een gerijpte industriële samenleving zou kunnen bieden voor culturele verheffing en *ästhetische Erziehung* van de homo ludens, zoals Marcuse instemmend Friedrich Schiller citeert : *Der Mensch ist nur da ganz Mensch, wo er spielt*. Dan zou de oorspronkelijke Eros zich kunnen ontplooien als ‘*voll sinnliche Zärtlichkeit*’, welke heel het lichaam en alle menselijke relaties, ja zelfs volgens Marcuse ook de arbeid, doorstroomt. Zijn bestaan in de eendimensionale samenleving van langdurig en overmatig produceren enerzijds en van in weinig tijd overhaast consumeren anderzijds houdt de westerse mens af van hogere bestaanskwaliteit en van de mogelijkheden tot meer authentieke zelfontplooiing, levensvreugde en -vervulling. De Vooruitgang bracht ons wellicht meer welvaart en economische groei dan welzijn.

Opmerkelijk is dat in de eerste decennia van de 19^e eeuw ook Engeland al, in het samentreffen van Romantiek en Industriële Revolutie, zijn Marcuse *avant la lettre* kende en wel in de persoon van de dichter en filosoof Samuel Taylor Coleridge (1772-1834).⁷ Door de vermogende ondernemers Wedgwood in staat gesteld een jaar lang te studeren aan de universiteit van Göttingen, werd hij diepgaand beïnvloed door het Duitse idealisme. De ideologie van de schaarste zoals die door de in zijn tijd in zwang zijnde political economy werd gepropageerd, werd door Coleridge gepercipieerd als een indoctrinatie, welke in hoge mate ten koste ging van humane en sociale waarden. Naar zijn opvatting was de rijkdom van Engeland toereikend om op redelijke wijze in ieders behoeften te voorzien en de opvatting dat op grond van een natuurlijke schaarste armen gedwongen waren tot onafgebroken geploeter op hoogstens overlevingsniveau, betekende voor hem een irrationaliteit, een maatschappelijke illusie, welke voortkwam uit en in stand gehouden werd door de onverzadigbare hebzucht en het op louter materieel gewin gerichte streven van de opkomende middenklasse. Coleridge had wel degelijk oog voor het grote maatschappelijk belang van de *Spirit of Commerce* en het goed recht van de homo economicus, maar de in die periode eenzijdige groei van *commercialism*, waardoor op praktisch elk gebied nog maar één maatstaf doorslaggevend was, namelijk die van materieel winststreven en marktwaarde, achtte hij een grondige verstoring van een traditioneel, meer evenwichtig patroon van maatschappelijke normen en waarden. *The habit of looking at all things through the medium of the market* werd naar zijn overtuiging allesoverheersend.

⁷ Cf. : A.H.J.M. Hoefnagel, ‘Het samentreffen van Romantiek en Industriële Revolutie’, *Sociologische Gids*, 1978, 4, pp. 262-272.

Een met Coleridge te vergelijken criticus van het kapitalisme in het Engeland van die tijd was Thomas Carlyle. Cf. : Idem, ‘Het samentreffen van Romantiek en Industriële Revolutie. De arbeidsfilosofie van Thomas Carlyle (1795-1881)’, *Sociologische Gids*, 1979, 5, pp. 342-353.

Het industrieel kapitalisme in Engeland vóór 1850 mag inderdaad met recht worden omschreven als een stelsel van welhaast ongelimiteerde zelfverrijking van aristocratie en burgerij ten koste van de belangen van de rest van de bevolking, een these die in de 20^e eeuw door het monumentale werk van de *new left* historicus E.P. Thompson naar mijn opvatting onweerlegbaar werd onderbouwd en die, bij alle controverses, de kritiek soeverein trotseerde.⁸ Dat een zeer belangrijk aspect van uitbuiting feitelijk bestond in een tot het uiterste opgevoerde arbeidsdisciplinerende, zullen we in voorliggende studie trachten aan te tonen. Indien, de industriële periode in Engeland vóór 1850 in haar geheel overziende, de onafzienbare ellende in en om de fabrieken en mijnen, met name de wreedheid door verminking van en geweld tegen kinderen en jeugdigen in beschouwing genomen wordt, leidt dit tot de overtuiging dat berichten van tijdgenoten over *dark, satanic mills* niet ongegrond waren. Toen, om Nietzsches sublieme boektitel te parafraseren, de flinterdunne grens tussen *Menschliches* en *Allzumenschliches* eenmaal collectief en op grote schaal gepasseerd werd, raakte het einde al gauw zoek en ging het - *laissez faire* - van kwaad tot erger.

In die zin mag het opmerkelijk genoemd worden dat de door E.P. Thompson met zoveel verve en overtuigingskracht op zich genomen verdediging van de door hem zogenoemde *classical catastrophic orthodoxy* (Fr. Engels, de Webbs en de Hammonds), na de sirenenzang der 'optimisten', aan het eind van de twintigste eeuw uitgesproken en innovatieve ondersteuning kreeg door het werk van Carolyn Tuttle, waarna het tegen de 'pessimisten' ingebrachte verwijt van *sentimentalism* niet goed meer lijkt staande te houden.⁹ Voor de gekozen onderzoeksperiode 1780-1914 moge de voorliggende studie in haar geheel beschouwd worden als ondersteuning en verdieping van de pessimistische visie op de arbeidssituatie in de Engelse Industriële Revolutie.

Het centrale thema van de studie

Engeland was de eerste natie die de overgang doormaakte van agrarische naar industriële samenleving. Deze transformatie zou zich over een periode van meer dan een eeuw voltrekken en zij zou uitermate diep ingrijpen in de hoedanigheid van arbeid en bestaan. Met de opkomst van industrieel kapitalisme zouden rationaliteit en moderniteit, die zich al lang te voren hadden aangekondigd in ontwikkelingen op wereldbeschouwelijk gebied, in wetenschappen en techniek, voorgoed in de traditionele maatschappij doorbreken en haar gestalte grondig hervormen.

Deze omwenteling verliep niet zeer geleidelijk en gemakkelijk, maar veeleer abrupt, moeizaam en pijnlijk. De weerstand en taaiheid daartegenover van traditionele waarden en gewoonten op het gebied van de arbeid bleken zeer krachtig. Het overweldigend potentieel van industriële mechanisering was onlosmakelijk verbonden met een zich onstuitbaar doorzettend proces van rationele arbeidsorganisatie. Cruciaal hierin was dat op de werkvloer van de nieuwe fabrieken niet meer de arbeidende mens zelf, maar een zich voortdurend verder ontwikkelende techniek in toenemende mate bepalend zou zijn voor het tempo, het fysieke inspanningsniveau en de mentale intensiteit van de arbeid. In de beginfase van de

⁸ E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, London, 1963. New York, Vintage Books, 1966, 848 pp.

⁹ Vrgl. hoofdstuk II van deze studie.

industrialisering zou het hoge investeringspeil bovendien leiden tot een aanzienlijke verlenging van de arbeidsduur.

In de overgang van agrarische naar industriële samenleving bestond het lastigste probleem van de nieuwe ondernemers hierin de omschakeling tot stand te brengen van een traditioneel arbeidsethos naar een moderne industriële arbeidsdiscipline. In zijn meest befaamde werk, *Die protestantische Ethik*, analyseerde de socioloog Max Weber (1864-1920) dit proces in termen van zware strijd en uiterst taai verzet.

“Überall, wo der moderne Kapitalismus sein Werk der Steigerung der ‘Produktivität’ der menschlichen Arbeit durch Steigerung ihrer Intensität begann, stiess er auf den unendlich zähen Widerstand dieses Leitmotivs präkapitalistischer wirtschaftlicher Arbeit, ...”¹⁰

Weber stelde dat van oudsher het levensdoel van de meeste mensen er niet in bestond, zoveel mogelijk geld te verdienen, maar eenvoudig hierin, te leven zoals men gewend was te leven en zoveel te verdienen als daarvoor nodig was. Weerstand tegen intensivering van de arbeid, tegen verlenging van de arbeidsduur en tegen een algemene verslechtering van de arbeidsomstandigheden kwamen met name voort uit de vertrouwdheid met een diep verankerd traditioneel arbeidsethos, dat was gegrondvest op eeuwenoude opvattingen en gewoonten.

Dientengevolge ontpopte zich als het grootste struikelblok voor het industrieel kapitalisme de met het traditionele arbeidsethos verbonden prekapitalistische arbeidsmoraal.¹¹ Alleen indien ondernemers er in slaagden gemechaniseerde productietechnieken te koppelen aan een moderne arbeidsdiscipline, zou het fabriekssysteem zijn doelstellingen kunnen realiseren. Mechanisering van de productie zou niet kunnen slagen, zonder dat tegelijk een op de rationele organisatie van arbeid gerichte *moral machinery* ontwikkeld werd, zoals de indertijd befaamde econoom Dr. Andrew Ure het formuleerde :

“It is, therefore, excessively the interest of every mill-owner, to organize his *moral machinery* on equally sound principles with his mechanical, for otherwise he will never command the steady hands, watchful eyes, and prompt co-operation, essential to excellence of product.”¹²

In die zin was een werkende klasse die aangepast was aan het fabriekssysteem, geenszins zonder meer voorhanden, maar deze moest worden tot stand gebracht, zoals de Engelse historicus E.P. Thompson betoogt in diens standaardwerk, dat dan ook de titel draagt *The Making of the English Working Class*.¹³

¹⁰ M. Weber, *Die protestantische Ethik I. Eine Aufsatzsammlung*, Hamburg, 1973, p. 50. Eerste uitgave 1904/ 1905.

¹¹ Het is nuttig onderscheid te maken tussen *arbeidsethos* (de betekenis die arbeid heeft voor het leven van mensen) en *arbeidsmoraal* (de normen met betrekking tot de arbeid). Cf. : A.L. Mok, *Arbeid, bedrijf en maatschappij*, 4^e herz. dr., Groningen, 2004, pp. 39-41.

¹² Dr. Andrew Ure, *The Philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*, London, 1835. New impression, London, 1967, p. 417.

¹³ “*Making*, because it is a study in an active process, which owes as much to agency as to conditioning. The working class did not rise like the sun at an appointed time. It was present at its own making.” O.c., Preface, p. 9.

Het naar zou blijken onontkoombaar proces van industrialisering ‘overkwam’ als het ware de werkende bevolking ; het werd ondergaan als een ongewild, moeizaam en pijnlijk afscheid van traditionele arbeids- en leefpatronen, te meer omdat in de eerste decennia van economische transformatie zij op welhaast ieder levensgebied, - werken, wonen, gezondheid -, er in vergelijking met de voorafgaande periode op achteruitging en omdat er voor de overgrote meerderheid op enig gebied nauwelijks van verbetering sprake was, terwijl zeer veel verslechtering, uitbuiting en armoede daartegenover stonden.

“... the modern industrial proletariat was introduced to its new role not so much by attraction or monetary reward, but by compulsion, force and fear. It was not allowed to grow as in a sunny garden ; it was forged, over a fire, by the powerful blows of a hammer. ... There are few records of co-operation, and they almost appear eccentric. The typical framework is that of dominance and fear, fear of hunger, of eviction, of prison for those who disobey the new industrial rules.”¹⁴

Alleen aan in de nieuwe technieken geschoolde arbeiders, naar wie in nog maar juist opgerichte fabrieken grote vraag bestond, viel een betere beloning ten deel. De harde liberale ideologie van *laissez-faire* heerste onbeteugeld en meedogenloos.

De Engelse industrialisering vormde een historische primeur, hetgeen betekende dat voor de ontzagwekkende sociale problematiek die er het gevolg van was, voor het eerst antwoorden en oplossingen moesten worden uitgedacht. Historische of gelijktijdige voorbeelden, waaruit wellicht enige lering te trekken viel, bestonden eenvoudigweg niet. In het proces van industrialisering bevond de Engelse samenleving zich in een voorshands tamelijk eenzame, voortdurende en moeizame situatie van *trial and error*.

“The process of industrialisation is necessarily painful. It must involve the erosion of traditional patterns of life. But it was carried through with exceptional violence in Britain. It was unrelieved by any sense of national participation in communal effort, such as is found in countries undergoing a national revolution. Its ideology was that of the masters alone. Its messianic prophet was Dr Andrew Ure, who saw the factory system as ‘ the great minister of civilization to the terraqueous globe’, diffusing ‘the life-blood of science and religion to myriads ... still lying in the region and shadow of death.’ ”¹⁵

Tegenover deze overweldigende economische en maatschappelijke ontwikkeling, waarvan in de beginfase het uiteindelijk en duurzaam succes allerm minst vaststond en die bovendien sterk gebonden was aan bepaalde bedrijfstakken en regio's, stond het bedreigde en onzekere individu zo goed als machteloos. Het Engelse politieke systeem bood de werkende bevolking nauwelijks bescherming of soelaas, aangezien de politieke partijen in het parlement in feite alleen het establishment vertegenwoordigden. De kerken hielden enkel een tekortschietend systeem van armenzorg op charitatieve basis in stand.

Alleen door hechte, uit eigen initiatief voortgekomen samenwerking, door hun krachten te bundelen en als één formatie te strijden, zouden werkenden in loondienst in deze situatie enige macht kunnen verwerven om hun positie te beschermen en hun belangen daadwerkelijk te behartigen: Verbondenheid als leidraad en handelingsbeginsel van de zwakken tegenover concurrentie als het principe van de heren werkgevers. Om hun positie aldus te beschermen en te verbeteren, sloten arbeiders zich in *trade unions* aaneen ; vaak sprak men

¹⁴ Sidney Pollard, *The Genesis of Modern Management. A Study of the Industrial Revolution in Great Britain*, Londen, 1965, pp. 207, 208.

¹⁵ E.P. Thompson, o.c., p. 445.

korthedshalve van *the union*; saamhorigheid, verbondenheid en solidariteit vormden immers wezenlijke en primaire kenmerken van de vakbond.

Het centrale thema van dit onderzoek betreft de wijze waarop de Engelse vakbeweging vanuit een traditioneel arbeidsethos en daarmee verbonden arbeidsmoraal haar houding bepaalde tegenover het proces van industriële disciplineren, hoe zij dit proces in woord en daad tegemoet trad, er in betoog en door actie strijd tegen voerde en zo trachtte een eigen marge van zeggenschap en domein over inhoud, vorm, voorwaarden en omstandigheden van de arbeid te behouden of te bevechten. Daartoe willen we in eerste instantie antwoord geven op de vraag naar de wijze waarop dit proces van industriële disciplineren tot stand kwam en verliep en tenslotte stellen we ons de vraag of, hoe en in welke mate er in de voltrekking en in de uitkomst van deze vakbondsstrijd sprake was van een emancipatoir gehalte en resultaat op langere termijn.

Allereerst willen wij nu de genoemde thematiek situeren in de toenmalige, negentiende-eeuwse discussie over karakter, positie en rol van de Engelse vakbeweging, waarbij de visie van de marxisten en die van de Duitse *Kathedersozialisten* tegenover elkaar stonden.

Debat over de rol van de vakbonden en het werk van Lujo Brentano.

Tot in de tweede helft van de negentiende eeuw bestond er een zekere tendens vakbonden te zien als wettige erfgenamen en plaatsvervangers van de positie en rol welke de gilden bekleed hadden in de feodale economische structuur. De vroegste wetenschappelijke studie die überhaupt over het vakbondswezen verscheen, droeg niet zonder reden de titel *Die Arbeitergilden der Gegenwart*, handelend over de Engelse vakbeweging en gepubliceerd in 1871/72 door een Duitse econoom en historicus, Dr. Lujo Brentano (1844-1931).¹⁶ Dit standaardwerk van de 'sociaal-liberaal' Brentano had een voor die tijd opmerkelijk moderne signatuur, in die zin dat het de op orde, evenwicht en harmonie gerichte functie van de traditionele gilden trachtte te verbinden met een toekomstgerichte, emancipatoire inbedding van de vakbonden in een liberale economie. Het boek, waarvan binnen een jaar de Engelse vertaling uitkwam, verscheen in een periode waarin Engelse vakbonden zich voor het eerst mochten verheugen in een zekere maatschappelijke respectabiliteit.

Vanaf het einde van de achttiende eeuw was de geschiedenis van het vakbondswezen er een geweest van onderdrukking, nederlagen en van een afwerende, louter defensieve en op het verleden gerichte strategie, in de jaren 1830 en 1840 deels gepaard gaand met politieke doelstellingen en ambities. Toen in Engeland het industrieel kapitalisme in het midden van de negentiende eeuw tot een zekere rijpheid, wasdom en soliditeit was gekomen, brak in de daaropvolgende decennia een zekere ontspanning door en er kwam geleidelijk meer ruimte en erkenning voor de positie van met name de geschoolde arbeiders. De jaren 1850 en 1860 toonden de opkomst van de zogenoemde *new model unions*. Deze vakbonden nieuwe stijl representeerden een tamelijk smalle, technisch vakbekwame en verhoudingswijs goedbetaalde bovenlaag van *artisans* of *craftsmen*, die zich zeer bewust waren van hun superieure positie ten opzichte van de *labourers*, de ongeschoolde handarbeiders. Alleen de zeer goed betaalde werknemers konden zich de hoge contributie van de *new model unions*

¹⁶ Erster Band : *Zur Geschichte der Englischen Gewerkvereine*, Leipzig, 1871, 288 pp. Zweiter Band : *Zur Kritik der Englischen Gewerkvereine*, Leipzig, 1872, 369 pp.

veroorloven ; op het totaal van in de industrie werkzame arbeiders kwam hun aantal niet uit boven de 15 procent. Dit nieuwe vakbondstype gaf prioriteit aan directe economische belangenbehartiging binnen het kapitalistisch productiesysteem en het bood een voor die tijd zeer vooruitstrevend ‘servicepakket’, zoals een pensioen- en ziektekostenverzekering en dikwijls een leeszaal en uitleenbibliotheek. Toetreding tot deze bonden werd gereguleerd door een uit het verleden stammend, strikt gereguleerd leerlingstelsel, met een vijfjarige leertijd onder toezicht van leden van de vakbond ; hierdoor trachtte men greep te behouden op de numerieke omvang van de beroepsgroep.

In die zin vormden deze *new model unions* evenzeer *closed unions*, waarvan het moderne karakter hand in hand ging met gilde-achtige trekken als die van de sterk op zichzelf betrokken en besloten professie. Ook het gebruik van traditionele termen als leerling, gezel en meester bleef in deze bonden behouden: men handhaafde zoveel mogelijk de traditionele indeling volgens de structuur van *apprentice*, *journeyman* en *master*.

Gedurende de gehele negentiende eeuw hadden binnen grootschalige bedrijven de technisch geschoolde arbeiders, met name die welke in de *new model unions* verenigd waren, eigen, door henzelf betaalde leerlingen en hulpjes in dienst, tegenover wie de hardheid van hun optreden niet onderdeel was voor die van de ondernemers. Eerst aan het eind van de negentiende eeuw zou de geprivilegieerde positie van deze *labour aristocracy* meer onder druk komen te staan door de massale opkomst van vakbonden voor ongeschoolden, laaggeschoolden en *semi-skilled*, de zogenoemde *new unions*,

De meest prominente vakbond nieuwe stijl was de *Amalgamated Society of Engineers*, waarin de voor de Industriële Revolutie cruciale groepering van machinebouwers en werktuigkundigen zich verenigd had. Deze bond vervulde eveneens een voorbeeldfunctie in bovengenoemd werk van Brentano ; de auteur voerde uitvoerige gesprekken met William Allan, vakbekwaam en gerespecteerd algemeen secretaris van deze bond, en ook verdiepte hij zich een week lang in het uitgebreide vakbondsarchief. Een andere belangrijke gesprekspartner voor Brentano was de intelligente en zeer energieke Robert Applegarth, oprichter en algemeen secretaris van de machtige *Amalgated Society of Carpenters and Joiners*. Deze vakbondsvoorman werd in brede kring bewonderd vanwege zijn emancipatorische visie op taak en betekenis van vakverenigingen, met grote aandacht voor vorming en cultuur, spaarzaamheid en soberheid. Applegarths streven was dat een vakbond niet alleen het economisch belang van zijn leden diende te behartigen, maar zich evenzeer zou moeten inspannen om bij te dragen aan ontwikkeling, evenwicht en harmonie van de samenleving als geheel. Het is dit breder perspectief dat ook in de oriëntatie en conclusies van Brentano’s beschouwingen sterk doorklinkt. De auteur was zich scherp bewust van het tegelijk baanbrekend en zoekend karakter van deze vormingsjaren, waarin Engelse vakbonden voor zichzelf helderheid moesten verwerven over hun identiteit en taak, over hun doelstellingen en over de meest geschikte instrumenten om die te realiseren. De betekenis van dit proces oversteeg nationale grenzen, de voorbeeldfunctie ervan gold wereldwijd. De Engelse industriële en sociaal-economische ontwikkeling werd door Brentano bij uitstek gezien als laboratorium, waarin de waarnemer en theoreticus een zekere mogelijkheid kreeg a.h.w. experimenteel sociale processen te observeren en te beoordelen.

“Oekonomische Vorgänge in England sind nicht nur von englisch-nationaler, sie sind von allgemeiner Bedeutung. Denn einmal ermöglichen die öffentlichen Zustände Englands am ersten, die Wirkungen der auf ökonomischen und sozialem Gebiete thätigen Faktoren zu verfolgen. Schon oft nämlich war es eine Klage der auf diesen Gebieten Arbeitenden, dass während es Forschern in andern Wissenschaften gegeben sei, Theorien und Experimente praktisch zu prüfen, es an einem Laboratorium zur Prüfung ökonomischer Lehren fehle. Mag nun eine derartige Klage im Munde

englischer Forscher vollständig berechtigt sein, so ist sie es doch nicht in dem Maasse für uns Continentalen. Für uns ist ganz England gewissermaassen ein derartiges Laboratorium.”¹⁷

Als een van de oprichters van de *Verein für Sozialpolitik* in Duitsland in 1872 was de *Nationalökonom* Brentano van aanvang af de belangrijkste woordvoerder van de linkervleugel in deze *Verein*, een groepering die ook wel aangeduid werd als de *Kathedersozialisten*. Zij stonden een sociale politiek voor die er op gericht was de arbeiders een volwaardige en volstrekt gelijkberechtigde positie in staat en maatschappij toe te kennen, uitgaande van het geldend liberaal economisch model en zonder enige vorm van klassenstrijd die op een revolutie van de bestaande economische en sociale orde gericht was. Sterke vakbonden met volledig recht van coalitie alsmede het recht collectieve arbeidsovereenkomsten af te sluiten, namen in deze visie een centrale plaats in, evenals een geleidelijk evenwaardige vertegenwoordiging van de arbeiders in een open en democratisch politiek stelsel. De parallellie met de Engelse politieke en economische situatie zoals die bestond na de *Reform Act* van 1867, is hier evident aanwezig. Brentano was zeer positief gestemd over hetgeen de vakbeweging tot dan toe al voor de emancipatie van de werkende klasse had weten te bereiken en hij koesterde goede verwachtingen over verdergaande mogelijkheden op dit gebied.

In de optiek van de marxistische orthodoxie, die in de toenmalige Duitse sociaal-democratische partij met als belangrijkste theoreticus en woordvoerder Karl Kautsky de boventoon voerde, golden de *Kathedersozialisten* als burgerlijk-reformistisch en als des te gevaarlijker omdat zij tegenover de arbeiders en hun werkelijke belangen zich als het ware als wolven zouden hullen in schaapskleren van bedrieglijke schijn en verleiding. In een artikel uit 1890, getiteld *Wie Brentano Marx vernichtet*, verweet Kautsky zijn opponent expliciet de opzet en poging om, op dezelfde wijze als dat volgens hem in Engeland gelukt was, ook in Duitsland een arbeidersaristocratie van de arbeidersklasse af te splitsen en op die wijze de totstandkoming van een revolutionaire sociaal-democratie te belemmeren. In zijn artikel noemde Kautsky deze intenties ronduit ‘gevaarlijk’, te meer omdat naar zijn mening Brentano, met diens pleidooi voor onbeperkt recht van coalitie, voor hogere lonen en voor een achturige werkdag, de arbeiders *sympathisch* toescheen, maar in werkelijkheid slechts in schijn bondgenoot was van de vakbeweging.¹⁸

Men moet erkennen dat het beleid van Engelse vakbonden - met name dat van de exclusieve *new model unions* - in de tweede helft van de negentiende eeuw niet onomstreden was en dat ook in de latere geschiedschrijving, zoals in het invloedrijke werk van Sidney Webb en Beatrice Webb-Potter, het verwijt naar voren kwam dat zij louter privileges voor de eigen beperkte beroepsgroep nastreefden, dat zij een geringe bereidheid tot staken toonden en daarmee een gebrek aan solidariteit met de werkende klasse als geheel.¹⁹

Het is evident dat hun strijd inderdaad primair gericht was op inkomensverbetering voor de eigen leden. Men zou echter hun betekenis verre onderschatten, indien men hun rol niet evenzeer zou zien als die van pioniers en wegbereiders voor verdergaande ontwikkelingen en

¹⁷ O.c., Bd. I, Vorrede, p. VII.

¹⁸ Cf. : *Die Neue Zeit*, Jg. 9 (1890/91), Bd. 2, p. 165 e.v. Gecit. in : Ursula Ratz, *Arbeiteremanzipation zwischen Karl Marx und Lujo Brentano. Studien zur Geschichte der Arbeiterbewegung und der bürgerlichen Sozialreform in Deutschland*. Berlijn, 1997, pp. 245 – 246.

¹⁹ Cf. : Sidney and Beatrice Webb, *The History of Trade Unionism*, Londen, 1894, 784 pp. Idem, *Industrial Democracy*, Londen, 1898, 929 pp.

voor de massale opkomst van de *new unions* van laag- en ongeschoolden vanaf de jaren 1880. In Engeland als eerste industriële natie moest, zonder ervaring vooraf, voor het eerst vakbondsbeleid van de grond af worden opgebouwd; het moest worden bedacht, ontwikkeld en veroverd onder dikwijls zeer moeilijke omstandigheden, met onvoorspelbare, vaak weinig doorzichtige effecten en met onzeker succes. De Engelse vakbeweging heeft haar weg moeten vinden in een langdurig en omvangrijk leerproces, waarin ook werkgevers en overheid hun nieuwe rol in deze eerste industriële samenleving moesten ontdekken en inhoud geven.

“They were a sort of Noah’s Ark which rode out of the flood and carried an admittedly attenuated working-class ideal through to a later epoch of expansion. More than that, such was their navigational skill that they were able to use their privileged position to achieve political and industrial gains for the working class, and in particular to teach both the employers and the Government something of the art of viable class relations.”²⁰

Wezenlijk voor de liberale benadering van Lujo Brentano is dat arbeiders door gezamenlijk en georganiseerd optreden hun rechten en positie in eerste instantie *zelf* moeten verdedigen en behartigen en dat zij niet primair in afhankelijkheid van staat en wetgeving hun heil moeten zoeken. Hij neemt het kantiaanse standpunt in dat de menselijke persoonlijkheid doel in zichzelf is, *Selbstzweck*. De menselijke arbeidskracht nu is geheel en al verbonden met de persoonlijkheid en mag daarom niet zonder meer als koopwaar behandeld worden. In de situatie waarin de werkgever tegenover de individuele arbeider eenzijdig beloning en voorwaarden van de arbeid zou kunnen bepalen, krijgt de ondernemer onevenredige macht om in te grijpen in de persoonlijke vrijheid van de arbeider en zou hij kunnen beschikken over diens gehele fysieke, intellectuele, morele en sociale bestaan. Om zijn persoonlijke vrijheid en zelfbeschikkingsrecht te kunnen waarborgen, heeft de individuele arbeider derhalve bescherming nodig. Door met anderen een coalitie te sluiten, hetgeen volgens Brentano tevens van grote betekenis is voor de persoonlijke en maatschappelijke vorming van de arbeider, komt in het onderhandelingsproces met de werkgever het onmiddellijk karakter van de verbondenheid van aangeboden arbeidskracht en individuele persoonlijkheid te vervallen. In en door de eenheid en verbondenheid met anderen worden processen op de arbeidsmarkt verzakelijkt en behoudt mitsdien de individuele arbeider grotere persoonlijke vrijheid en grotere macht tot zelfbeschikking. Brentano stelde coalitievorming als beschermend en tegelijk emancipatorisch instrument voor de arbeider hoger dan en voorafgaand aan arbeidswetgeving, aangezien de laatste van buitenaf het onderhandelingsproces bepaalt en er niet primordiaal en intrinsiek mee is verbonden.

“Und in der That ist für den Arbeiter der Schutz mittelst Coalition viel wünschenswerther, wirksamer und sachtensprechender als der durch Gesetze. Denn abgesehen von der grossen Bedeutung der Coalition für die Erziehung des Arbeiters, durch sie kommt der Arbeiter in dieselbe Lage, in der sich jeder andre Waarenverkäufer befindet. Durch die Coalition bekommt der Arbeiter eine Controle über das Angebot seiner Waare auf dem Markte; durch sie wird ihm möglich seine Waare mit Vorbehalt anzubieten und bei Feststellung ihrer Verkaufsbedingungen mitzusprechen; durch sie also

²⁰ Harold Perkin, *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, Londen, 1969, 1974, p- 396. Ook de belangrijke historicus Asa Briggs kende aan de vakbonden nieuwe stijl de rol van wegbereiders toe: “The new model trade unions, such as the Amalgamated Society of Engineers, founded in 1851, consisted of skilled artisans who might have been expected to accommodate themselves to a competitive economic system rather than to challenge it. That they did not and instead secured essential trade-union rights of organization and action made far easier the rise of unskilled labour twenty years later.” (cursiv. A.H.) In: Asa Briggs, *Victorian People. A Reassessment of Persons and Themes 1851-1867*, 1954, Pelican Books 1971, p. 19.

erhält er die Unabhängigkeit anderer Verkäufer, und indem er durch sie die Freiheit und die Macht der Selbstbestimmung über seine Person erhält, wie sie jeder andere Verkäufer besitzt, indem er durch sie die Nachteile der Verbindung der Waare mit seiner Person aufzuheben im Stande ist, wird durch sie seine Waare gleichsam von ihm getrennt und dadurch erst zu einer Waare wie andere. Erst durch die Coalition also wird die Arbeit zur eigentlichen Waare und der Arbeiter zum eigentlichen Waarenverkäufer.”²¹

Brentano legde er grote nadruk op dat door coalitievorming niet alleen de materiële onderhandelingspositie van de individuele arbeider wordt versterkt en daarmee de mogelijkheid tot een betere beloning, maar ook hierop dat deze coalitievorming van niet minder groot belang is voor een onafhankelijke ontwikkeling van zijn persoonlijkheid en voor zijn intellectuele en morele ontplooiing. De vorming van coalities verschafft de individuele arbeider precies die distantie waardoor zijn arbeidskracht en de geldelijke waardering ervan object van onderhandeling vormen zonder dat zijn persoonlijkheid als het ware met huid en haar aan dit onderhandelingsproces is overgeleverd. In die zin betekent coalitievorming door bundeling en vertegenwoordiging tevens bescherming alsmede onontbeerlijke waarborg en ruimte voor emancipatie van de persoon die zijn arbeid te koop aanbiedt.

“Der Gewerkverein ist nichts als die dauernde, organisirte, systematische Coalition. ... Ihr Zweck ist deshalb keineswegs bloss die Regelung der Lohnhöhe, ebenso wie die gesamte Arbeiterfrage nur eine Lohnfrage ist. Ihr Zweck und der Gegenstand dieser Frage sind vielmehr neben der Sicherung eines ausreichenden, stetigen, regelmässigen Einkommens der Arbeiter auch der Schutz der Freiheit und Unabhängigkeit ihrer Person gegen Bedrückung, ihre intellectuelle und moralische Bildung und ihre Erziehung zu tüchtigen Menschen und brauchbaren Staatsbürgern.”²²

Als liberaal *Kathedersozialist* zag Brentano vrijheid en zelfbeschikking van het individu als hoogste doel van sociale politiek, waarin de ontwikkeling en bevordering van sterke en politiek onafhankelijke vakbonden een centrale plaats moest innemen. Dit achtte hij de beste strategie om dreigende en ontwrichtende tegenstellingen tussen de klassen geleidelijk tot verzoening en evenwicht te brengen en om doeltreffend tegenwicht te bieden aan die stromingen die alle heil verwachtten van klassenstrijd en alomvattende revolutie. Door zijn redelijk en geloofwaardig alternatief was aan het eind van de negentiende eeuw de invloed van Brentano zeer groot ; naar het oordeel van zijn befaamde collega Gustav Schmoller was hij tussen 1870 en 1900 *der begehrteste deutsche Nationalökonom* en hij doceerde achtereenvolgens te Berlijn, Breslau, Straatsburg, Wenen, Leipzig en München, in welke laatste stad Max Weber hem in 1919 nog voor zeer korte tijd zou opvolgen.²³

Met name op grond van zijn pleidooi voor maatschappelijke veranderingen *binnen* het bestaande politiek en economisch bestel gold Brentano, zoals eerder opgemerkt, voor marxisten als meest geduchte en gewiekste tegenstander.²⁴ Anderzijds keerde Brentano zich

²¹ L. Brentano, o.c., Bd. II, p. 21.

²² Idem, p. 26.

²³ Voor de meer conservatieve Schmoller gold Brentano als “wissenschaftliche[r] Bannerträger des Fortgeschrittenen Liberalismus, der das Gewerkschaftsideal mit dem grossen damals siegenden Prinzip der wirtschaftlichen Freiheit in Einklang zu bringen wusste.” Gecit. in : Ursula Ratz, o.c., p. 244.

²⁴ Cf. H. Herkner aan Brentano: “Liebknecht [hält] Sie für den weitaus gefährlichsten Feind seiner Parteisache ... “, 29 dec. 1890. Adler aan Fr. Engels, 22 sept. 1892, : “Sie [= die Brentano-Schule] ist gefährlich, weil gescheiter als Schäffle samt Schmoller “. Gecit. in : U. Ratz, o.c., p. 246.

ter rechterzijde uitdrukkelijk tegen de heersende conservatieve richting in de officiële Duitse sociale politiek, doordat hij zich verzette tegen het door Bismarck ingezette beleid van patriarchale overheidszorg voor de individuele arbeider, dat gekoppeld was aan een repressieve strategie ten aanzien van de arbeidersorganisaties. Steeds bleef hij verwijzen naar het Engelse vakbondsmodel als voorbeeld waaraan de Duitse politiek zich zou moeten spiegelen, daarbij de nadruk leggend op de ruimte die de vakbeweging in Engeland kreeg om zoveel mogelijk haar eigen zaken te regelen. Omdat ook in Brentano's visie het gezond verstand van de Engelse arbeider geen nut of perspectief zag in de klassenstrijd, waren de hogere klassen er ook minder bevreesd de vakbonden ruimte te bieden. Van die situatie was Duitsland aan het eind van de negentiende eeuw nog ver verwijderd, zoals blijkt uit een brief van Brentano uit zijn jarenlange correspondentie met de sociaal-democraat, journalist en historicus Franz Mehring (1846 – 1919):

“... die Emanzipation der Arbeiterklasse kann nur das Werk der Arbeiterklasse selbst sein. Nach dem, was auch die Geschichte lehrt, wird diese Emanzipation nur eintreten, wenn es gelingt, die höheren Klassen dafür zu gewinnen ; sonst wird sie nicht eintreten. Und ganz besonders freut mich, zu sehen, wie der inkarnierte gesunde Menschenverstand der Englischen Arbeiter, auch wo sie Beschlüsse zu Gunsten der Verstaatlichung aller Produktionsmittel fassen, sie davon abhält, den Fehler zu begehen, in dem die deutsche Sozialdemokratie noch immer ihren höchsten Stolz sieht : - die gegensätzliche Isolierung von den höheren Klassen. Diese kann zur Revolution führen, aber sie führt auch zur Reaktion, nie aber zur Emanzipation.”²⁵

Max Weber

Een andere befaamde hoogleraar in de *Nationalökonomie*, die evenals de twintig jaar oudere Brentano deel uitmaakte van de *Verein für Sozialpolitik*, was de eerdergenoemde, zich later tot socioloog ontwikkelende Max Weber (1864 – 1920).²⁶ Ook Weber behoorde in de *Verein* tot de progressieve vleugel, de *Kathedersozialisten* ; vanaf 1893 was hij met Brentano bevriend en hun politieke opvattingen stemden grotendeels overeen.²⁷ Terwijl bij Brentano vooral de emancipatie van de arbeiders door coalitievorming en vakbeweging centraal stond, richtte Weber zijn aandacht in het bijzonder op de ingrijpende, risicovolle en gevaarlijke gevolgen die de rationele organisatie van arbeid in de industriële samenleving inhield voor leefwijze en bestaanskwaliteit van iedere burger, maar met name voor de fabrieksarbeider. Terwijl Brentano overwegend optimistisch gestemd was over het toekomstperspectief van de industriële samenleving – *das Ziel dem wir immer näher kommen,... ein Zustand nämlich, in dem die gesamten Segnungen der Cultur der gesamten Menschheit zu Theil werden*, zo

²⁵ Brief van 23 sept. 1893. Gecit. in: U.Ratz, o.c., p. 279. Ratz bespreekt en annoteert tien merendeels zeer uitvoerige brieven van een correspondentie, die, begonnen in 1891, eindigde in 1897, toen Mehrings opvattingen dermate geradicaliseerd waren dat voortzetting kennelijk niet meer zinvol was.

²⁶ Weber was vanaf 1888 lid van deze vereniging en hij werd in 1894 hoogleraar te Freiburg. De historische school van de *Nationalökonomie* was in de *Verein für Sozialpolitik* sterk vertegenwoordigd. In deze school had zich een sterk interdisciplinaire benadering ontwikkeld waarin economische processen in samenhang met politiek, cultuur en samenleving bestudeerd werden. De affiniteit hiervan met de zich iets later in Duitsland ontplooiende discipline ‘sociologie’ was groot.

²⁷ Cf. : Patrick Dassen, *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland (1890-1920)*, Amsterdam, 1999, p. 87.

besluit hij *Die Arbeitergilden der Gegenwart* - , was daartegenover de toekomstvisie van Max Weber, die met name publiceerde in een tijd van ongekend fel opkomend nationalisme, imperialisme, oorlogsdreiging en oorlog, in belangrijke mate in sombere, tragische, van noodlot zwangere bewoordingen getoonzet. Weber moet zelfs iets hebben voorvoeld van de verschrikkingen, de ijzige poolnacht van het Duitse fascisme, waarin bureaucratie en industrie tot fatale oorlogsmachine zouden worden samengesmeed, toen hij ,een jaar vóór zijn dood in 1920, in zijn beroemde rede *Politik als Beruf* voorspelde :

“ Nicht das Blühen des Sommers liegt vor uns, sondern zunächst eine Polarnacht von eisiger Finsternis und Härte, mag äusserlich auch siegen welche Gruppe auch immer. ... Wenn diese Nacht langsam weichen wird, wer wird dann von denen noch leben, deren Lenz jetzt scheinbar so üppig geblüht hat ? Und was wird aus Ihnen allen dann innerlich geworden sein ? ”²⁸

Ongetwijfeld heeft de existentiële ervaring van traumatische en blijvende confrontatie met de grenzen en beperkingen van zijn eigen arbeidskracht er mede toe geleid dat, vanaf het verschijnen van *Die protestantische Ethik* in 1904, het thema *arbeid*, in zijn verschillende aspecten, - arbeidsethos, arbeidsdisciplineren, arbeidsduur – voor Weber als object van wetenschappelijk onderzoek en reflectie meer centraal kwam te staan. In 1894 benoemd als hoogleraar werd hij al in 1897 door een ernstige geestelijke crisis en psychische ineenstorting geconfronteerd met de grenzen van zijn tomeloze werkkraft. Hij zou hiervan, ondanks langdurige rustperiodes, veelvuldige verblijven in buitenlandse sanatoria, etc., nooit meer goed herstellen en in 1903 moest hij, op 39-jarige leeftijd, definitief van zijn ambt afstand doen. Zijn verdere leven en activiteiten kenden vele perioden van ernstige terugval, twijfel en vertwijfeling.²⁹

Deze situatie bracht hem tot een indringende reflectie op oorsprong, karakter en gevolgen van de arbeidscultuur in de industriële samenleving. Deze reflectie was overwegend kritisch, maar niet zonder ambivalentie, zoals blijkt uit de grote fascinatie en bewondering die Weber met betrekking tot de arbeidsintensiteit in de moderne industrie aan de dag kon leggen. Zo verbleef hij in 1904 enige maanden in de Verenigde Staten en bezocht er de belangrijkste steden langs de oostkust, Chicago, de wereldtentoonstelling in St. Louis en enige zuidelijke staten. Hij was er buitengewoon gefascineerd door het hoge arbeidstempo, de enorme bedrijvigheid en de gigantische stedelijke ontwikkeling. Van een uitgebreid bezoek aan de vleesindustrie van Chicago bracht hij als volgt verslag uit :

“ Ueberal fällt die gewaltige Intensität der Arbeit auf : Am meisten in den Stock yards mit ihrem ‘Ozean von Blut’, wo täglich mehrere tausend Rinder und Schweine geschlachtet werden. Von dem Moment an, wo das Rind ahnungslos den Schlachtraum betritt, vom Hammer getroffen zusammenstürzt, dann alsbald von einer eisern Klammer gepackt, in die Höhe gerissen wird und seine Wanderung antritt, geht es unaufhaltsam weiter, an immer neuen Arbeitern vorüber, die es ausweiden, abziehen usw., immer aber, im Tempo der Arbeit, an die Maschine gebunden sind, die es an ihnen

²⁸ M. Weber, *Gesammelte Politische Schriften*, Tübingen, 4^e dr., 1980, pp. 559/560.

²⁹ Toen Weber in de zomer van 1918 in Wenen voor het eerst na zeer lange tijd weer colleges gaf, schreef hij in een brief aan zijn vrouw : “ ... das Opfer an aller und jeder Lebensfreude ist zu furchtbar, denn es hat sich nichts, rein gar nichts gegen die Zeit vor 20 Jahren geändert.” Gecit. in : Patrick Dassen, o.c., p. 44. Weber gebruikte langdurig zware medicijnen en slaapmiddelen en uit correspondentie kan men afleiden dat zijn depressies dermate ernstig waren dat hij waarschijnlijk heeft overwogen zelfmoord te plegen. “Mit tüchtig Brom und Heroin schlief ich dann doch erträglich gut” schreef hij in 1909, in welk jaar hij, evenals in 1907, opnieuw een langdurige zenuwinzinking doormaakte. Vrgl. ook : Dirk Käsler, *Max Weber. Eine Einführung in Leben, Werk und Wirkung*, Frankfurt, 1995, pp. 26-28.

vorbeizieht. Man sieht ganz unglaubliche Arbeitsleistungen in dieser Atmosphäre von Qualm, Kot, Blut und Fellen, in der ich mit einem boy ... herumbalanzierte, um nicht im Dreck zu ersaufen ... ”.³⁰

In Webers visie heeft het industrieel kapitalisme een samenleving voortgebracht welke gekenmerkt wordt door een alomvattend ruilkarakter. Ruil is een oeroud en traditioneel sociaal mechanisme, maar in de moderne samenleving is de ruil de essentie gaan uitmaken van nagenoeg alle sociale bindingen en betrekkingen en deze alomvattende ruil bepaalde het massale en onpersoonlijke karakter ervan.

Op economisch gebied heeft dit geleid tot een geweldige aanpassingsdruk, dwang en disciplinerend van het individu, waardoor de harmonische en evenwichtige ontwikkeling van de persoonlijkheid bedreigd werd. Aan individuele autonomie komt nog slechts minimale bewegingsruimte toe, waardoor het menselijk handelen praktisch geheel van buitenaf wordt gereguleerd. In die zin was volgens Weber het economisch systeem dat de moderne samenleving tot in haar verste uithoeken in een ijzeren greep hield, geworden tot een ijzeren kooi. Zowel in de gemeenschappelijke cultuur als in de persoonlijke levenssfeer dringen de werking, omsluiting en greep van die ijzeren kooi diep door ; de macht van dit systeem heeft zich wereldwijd vertakt, zozeer zelfs dat men mag spreken van een *Weltherrschaft der Unbrüderlichkeit*.³¹ Dit zegevierend en heersend kapitalisme is onwrikbaar verankerd in mechanische fundering ; het heeft de oorspronkelijke ascetische of puriteinse inspiratie niet meer nodig. Aan de uitoefening van de beroepsplicht wordt meestal geen ideële betekenis meer gehecht, omdat de ervaring ervan als economische noodzaak allesoverheersend is, tenzij het beroep direct betrokken is op de hoogste geestelijke en culturele waarden.

“Die heutige kapitalistische Wirtschaftsordnung ist ein ungeheurer Kosmos, in den der einzelne hineingeboren wird und der für ihn, wenigstens als einzelnen, als faktisch unabänderliches Gehäuse, in dem er zu leben hat, gegeben ist. Er zwingt dem einzelnen, soweit er in den Zusammenhang des Marktes verflochten ist, die Normen seines wirtschaftlichen Handelns auf. Der Fabrikant, welcher diesen Normen dauernd entgegenhandelt, wird ökonomisch ebenso eliminiert, wie der Arbeiter, die sich ihnen nicht anpassen kann oder will, als Arbeitsloser auf die Strasse gesetzt wird.”³²

Hoezeer ook de ijzeren kooi als het ware de gehele samenleving omsloot en in zijn greep hield, het was evident dat de zwaarste lasten van de industriële ontwikkeling op de arbeidersklasse rustten, die de ingrijpende veranderingen op de werkvloer direct aan den lijve ondervond en die zich fysiek en mentaal aan het onverbiddelijke tempo van de machine moest aanpassen. De arbeiders bevonden zich als het ware aan het front, in de vuurlinie van de nieuwe ontwikkeling, zij stonden letterlijk oog in oog met de nieuwe techniek en ondergingen er het eerst en het meest de problemen en gevaren van. Tegelijk vormden zij als individu een radertje in het mechanisme van een grootschalige organisatie en in een nauwsluitend systeem van de tot in finesses gereguleerde en onder tijdsdruk gedisciplineerde arbeid. Weber sprak expliciet van ‘de ijzeren kooi van de moderne industriële arbeid’ waarin ‘de gestolde geest van de levenloze machine’ de mens dwingt in zijn dienst en in de dagelijkse sleur van de fabriek. De gestolde geest van de *levende* machine, d.w.z. de

³⁰ In : Marianne Weber, *Max Weber. Ein Lebensbild*, München, 1989, p. 430 (1e dr. 1926).

³¹ M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*, ‘Zwischenbetrachtung’, 4^e dr., Tübingen, 1947, p. 571.

³² Idem, *Die protestantische Ethik*, o.c., p. 45.

bureaucratische organisatie, werkt samen met de dode machine aan de kooi van de horigheid van de toekomst.

“.. ein Zerbrechen des stählernen Gehäuses der modernen gewerblichen Arbeit ? Nein ! Eine leblose Maschine ist *geronnener Geist*. Nur dass sie dies ist, gibt ihr die Macht, die Menschen in ihren Dienst zu zwingen und den Alltag ihres Arbeitslebens so beherrschend zu bestimmen, wie es tatsächlich in der Fabrik der Fall ist. *Geronnener Geist* ist auch jene *lebende Maschine*, welche die bürokratische Organisation ... darstellt. Im Verein mit der toten Maschine ist sie an der Arbeit, das Gehäuse jener Hörigkeit der Zukunft herzustellen, in welche vielleicht dereinst die Menschen sich, wie die Fellachen im altägyptischen Staat, ohnmächtig zu fügen gezwungen sein werden”³³

Met betrekking tot dit onderzoek nemen de auteurs Brentano en Weber naar de inhoud en strekking van hun wetenschappelijk werk in bepaald opzicht een tegengestelde positie in. Voor de vraagstelling, uitwerking en verdere thematisering staat de bijdrage van Brentano centraal voor het aspect van emancipatie (*respectability*, relatieve autonomie en *partnership in industrial relations* voor de in vakbonden verenigde arbeiders), terwijl het aandeel van Max Weber de toenemende geslotenheid benadrukt van de ijzeren kooi van industriële arbeid en arbeidsdisciplineren, waarmee het kapitalistisch management de arbeiders, bemiddeld door de vakbonden, steeds vaster in zijn greep kreeg. De paradox is, zo zal in dit boek betoogd worden, dat twee schijnbaar tegengestelde processen tegelijkertijd plaats vonden: het proces van emancipatie enerzijds en dat van de versterking van de ‘greep’ van de ijzeren kooi anderzijds. De Engelse werkende klasse verwierf zich in die mate erkenning van burgerschap, voorzover zij haar arbeidsprestaties tegen de overeengekomen voorwaarden bijdroeg en daarmee de haar toegewezen plaats in het industrieel en maatschappelijk bestel aanvaardde. Voorzover van emancipatie sprake kon zijn, was het een ‘overwinning door gehoorzaamheid’.³⁴

³³ Max Weber *Gesamtausgabe, Abt. I: Schriften und Reden*, Tübingen, Bd. 15, p. 464.

³⁴ *Natura non nisi parendo vincitur* (Men overwint de natuur slechts door haar te gehoorzamen). Beroemd adagium van de Engelse staatsman, filosoof en schrijver Francis Bacon (1561-1626) in diens *Novum Organum*. Cf. : E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, 1950, 3^e dr. Amsterdam 1977, p. 437.

Afbakening en probleemstelling

Het onderzoeksterrein wordt afgebakend tot de eerste en in het Engeland van einde achttiende en van de negentiende eeuw belangrijkste industriële bedrijfstak, de katoenindustrie en in tweede instantie tot de industriële machine- en scheepsbouw in die periode.

De ontwikkelingen die de vakbeweging in deze bedrijfstakken doormaakte, mogen beschouwd worden als bepalend en maatgevend voor de ontplooiing van de Engelse vakbeweging als geheel. Het eindpunt van de onderzoeksperiode is gesteld op het jaar 1914, waarna met het begin van de Eerste Wereldoorlog de Engelse industrie mondiaal sterk aan betekenis zou inboeten.

De probleemstelling van het onderzoek is drieledig en de met betrekking tot het aangegeven onderzoeksterrein te beantwoorden vragen kunnen als volgt geformuleerd worden :

Hoe verliep het proces van industriële disciplineren ?

Ad I : Deze disciplineren, het door regels van tucht opleggen, c.q. afdwingen van gereguleerde arbeidsprestaties in een industrieel kader, omvatte twee aspecten, namelijk uiterlijke dwang en innerlijke motivatie.³⁵ In beide opzichten konden - volgens een breed spectrum van talrijke varianten en systemen – positieve en negatieve prikkels, beloning en straf, *Zucker und Peitsche*, gehanteerd worden.

Als vorm van externe dwang kreeg rechtstreeks en voortdurend toezicht veelal de voorkeur, maar het was niet altijd mogelijk en bovendien kostbaar. Met name voor talloze kleine vergrijpen die ten koste gingen van de snelheid en effectiviteit van het arbeidsproces werden ingenieuze en verfijnde systemen van vooral negatieve prikkels, met name boetes ontworpen, afhankelijk van de aard van het arbeidsproces en van de grotere of meer gematigde hardvochtigheid van de ondernemer. Het was tamelijk ‘normaal’ dat voor kleine overtredingen als een kletspraatje maken, de helft van het weekloon werd ingehouden. Het gebruik van lichamelijk geweld, met name tegen kwetsbare en weerloze personen, meestal vrouwen en kinderen, kwam veelvuldig voor. Dreiging met ontslag was eveneens uiterst effectief in een tijd waarin het wel of niet bezitten van een arbeidsplaats bepalend was voor een minimaal overlevingsniveau van het gezin of voor het opgenomen worden in de gehate *workhouses* die voor ‘ledige’ armen bestemd waren.

De belangrijkste en meest effectieve vorm echter van industriële arbeidsdisciplineren vormde de constante handhaving van een zo hoog mogelijke snelheid van het arbeidsproces door het gebruik van op steeds hoger toeren draaiende machines en technologie.

De innerlijke motivatie was in de eerste plaats van godsdienstige aard, in die zin dat de armen werd voorgespiegeld dat, indien zij in dit korte leven hun taken en plichten in gehoorzaamheid en naar beste vermogen zouden vervullen, zij reden hadden te hopen dat hen na dit ijdele en droeve aardse bestaan de hemelse gelukzaligheid ten deel zou vallen ; een leven in ledigheid, ongehoorzaamheid en nalatigheid op deze aarde zou naar alle waarschijnlijkheid zijn natuurlijk loon in eeuwige verdoemenis tot gevolg hebben, aangezien

³⁵ “ ... external coercion and internal motivation, ...”. In : P.D. Anthony, *The Ideology of Work*, Londen, 1977, p. 43.

zelfs Gods barmhartigheid grenzen kende. De macht en invloed van de geestelijkheid in opvoeding en in algemene handhaving van normen en waarden bleven lange tijd zeer groot, ook die met betrekking tot arbeid en de arbeidsinspanning. In de door ons gekozen onderzoeksperiode was in dit opzicht de rol van de godsdienst, met name via opvoeding en onderwijs, nog volstrekt dominant, maar de ontwikkeling bewoog zich mettertijd in de richting van meer seculiere equivalenten : het brede spectrum van arbeidsmotivatie door *modern scientific management*.

“ The engagement of God as the supreme supervisor was a most convenient device ; a great part of the efforts of modern management has been aimed at finding a secular but equally omnipotent equivalent in the worker’s own psyche.” ³⁶

II. Hoe verliep de opkomst van de Engelse vakbonden die de nieuwe industriële beroepen en vormen van vakmanschap vertegenwoordigden en op welke wijze voerden zij mede vanuit een traditioneel arbeids- en beroepsethos strijd tegen de disciplinerende van industriële arbeid?

Ad II : Het doeltreffend functioneren van de arbeidsverdeling in het industrieel bedrijf vereist een doelmatige systematiek en rangschikking van alle arbeidsplaatsen, de zogenaamde formele bedrijfsorganisatie. De formele organisatie van het bedrijf kan op haar beurt onderscheiden worden naar de structuur van taakverdeling en samenwerking (functionele organisatie) enerzijds en naar de structuur van superioriteit en ondergeschiktheid (hiërarchische organisatie) anderzijds. Binnen het geheel van zowel functionele als leidinggevende en ondergeschikte posities in het industriebedrijf ontwikkelde zich in de verschillende bedrijfstakken een grotendeels nieuw en gedifferentieerd stelsel van taken, waarvan vele als nieuw industrieel beroep werden geïnstitutionaliseerd. ³⁷

Spinners en wevers vormen, evenals de *engineers*, bij uitstek voorbeelden van de nieuwe industriële beroepen. Hun vakbonden streefden van meet af aan niet alleen naar het tegengaan van uitbuiting en verbetering van arbeidsvoorwaarden, maar ook naar behoud van vakmanschap en bescherming van hun beroepsdomein. Domeinbeheersing maakt deel uit van arbeidstaakbeheersing, waarin *empowerment* (beslissingsruimte) centraal staat. ³⁸ Het gaat uiteindelijk om de vraag aan wie de beslissende macht en zeggenschap toekomt over de organisatie van het betreffende arbeidsproces. Deze vraag vormde in de Engelse industrie de inzet van een langdurige machtsstrijd tussen vakbonden en ondernemers ; de felste strijd hierover werd geleverd door de machinebouwers en hun bond, de *Amalgamated Society of Engineers*.

“ Arbeidstaakbeheersing verwijst naar de mogelijkheid beslissingen te nemen over zaken die de voorbereiding en uitvoering van werkzaamheden betreffen. ... De beslissingen die bij de voorbereiding en uitvoering van taken van het meeste belang zijn betreffen ten eerste het arbeidsdomein, ten tweede de werkmethode en werkwijze, en ten derde de totaliteit van het productieproces (inclusief dienstverlening). ... De beheersing van het *domein* betreft een bepaald,

³⁶ Idem.

³⁷ Cf. : R. Dahrendorf, *Sociologie van industrie en bedrijf*, Utrecht, 1965, Hfdst. IV. Het sociale stelsel van het industriebedrijf.

³⁸ Cf. : A.L. Mok, o.c., p. 118.

vastomlijnd terrein, waarvoor kennis en ervaring vereist zijn om de desbetreffende activiteiten uit te voeren. ... Bij de strijd om de arbeidstaakbeheersing is de inzet niet dát ieder werkend mens de arbeid verricht binnen een domein, maar het antwoord op de vraag : ‘van wie is het domein?’ Hier ligt de machtsvraag aan ten grondslag.”³⁹

Wij volgen hier de definitie van het verschijnsel beroep als ‘geïstitutionaliseerd profiel van arbeidsvermogen’, zoals gehanteerd door Ulrich Beck c.s. en Jacques van Hoof.⁴⁰ Vakmanschap kan, in navolging van A.L. Mok, omschreven worden als ‘beheersing van arbeidsverrichtingen op een bepaald domein van de arbeidsdeling op basis van opleiding en ervaring’.⁴¹

Welke was de emancipatorische betekenis van deze vakbondsstrijd?

Ad III : Vanaf de jaren 1960 vertoonde de gehele thematiek die met het begrip ‘emancipatie’ verbonden is, een wijdverbreide opleving in sociale wetenschappen en politiek. Het emancipatiestreven wordt gekenmerkt als het *streven naar gelijkwaardigheid en gelijkberechtiging van achtergestelde groeperingen*.

Opmerkelijk is dat de term ‘emancipatie’ vóór de jaren 1960 in de sociologie bijna niet voorkwam.⁴² Door velen in politiek, filosofie en sociale wetenschappen gezien als centraal element in de evolutie van de mensheid als bevrijdingsgeschiedenis, werd ‘emancipatie’ sterk verbonden met begrippen uit de traditie van de Verlichting, waarvan de kritische theorie (*Frankfurter Schule*) zichzelf als de rechtmatige erfgename en behoedster beschouwde : mondigheid, zelfbepaling en kritische rationaliteit, bevrijding uit afhankelijkheid en machteloosheid, uit onderdrukking en uitbuiting. Voor de kritische theorie als neo-marxistische stroming geldt emancipatie als overkoepelende doelstelling en kern van haar wetenschappelijk en filosofisch programma : de beweging van de mensheid, met name van armen, gedepriveerden en achtergestelden, vanuit een situatie van vervreemding en onderdrukking naar het rijk van de vrijheid : de evolutie zou in die richting een meer zelfsturend karakter moeten krijgen.

³⁹ Idem, pp. 118, 119.

⁴⁰ “ In diesem Sinne können wir Berufe definieren als relativ tätigkeitsunabhängige, gleichwohl tätigkeitsbezogene Zusammensetzungen und Abgrenzungen von spezialisierten, standardisierten und institutionell fixierten Mustern von Arbeitskraft ...” In : Ulrich Beck, Michael Brater, Hansjürgen Daheim, *Soziologie der Arbeit und der Berufe. Grundlagen, Problemfelder, Forschungsergebnisse*, Reinbeck (Rowohlt) 1980, p. 20.

Cf. : Jacques van Hoof, *De arbeidsmarkt als arena. Arbeidsmarktproblemen in sociologisch perspectief*, Amsterdam 1987, 4^e dr. 1990, p. 216.

⁴¹ A.L. Mok, o.c., p. 286. ‘Beroep’ wordt door Mok omschreven als ‘een geïstitutionaliseerd en gelegitimeerd kader rond een bepaald deel van de maatschappelijke arbeidsdeling, dat een aantal mensen tegenover anderen beschouwt als het domein dat hun toebehoort’. O.c., p. 278.

⁴² Het lemma ontbreekt bijvoorbeeld in naslagwerken als het *Wörterbuch der Soziologie* (1955), de *Dictionary of Sociology* (1957) en het drempelwoordenregister in *Het sociale leven in al zijn aspecten* (1959). Cf. : J. Hendriks, *Emancipatie; relaties tussen minoriteit en dominant*, Alphen a/d Rijn, Brussel, 1981, Hoofdst. 2, ‘Emancipatie in de sociologie’; Dr. H. Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland*, Deventer, 1983 ; Jan Nederveen Pieterse (ed.), *Emancipations, Modern and Postmodern*, Londen etc., 1992 ; A.H.J.M. Hoefnagel, ‘Vrijheid en systeem’ in *Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap*, 1972, 13^e jrg., nr. 1, pp. 3-24.

Binnen de context van dit onderzoek kan emancipatie eenvoudig en doeltreffend omschreven worden als ‘het proces waarbij sociale groeperingen vanuit een tweederangs positie in de samenleving naar een volwaardige plaats oprukken en geïntegreerde bestanddelen van de maatschappelijke orde worden’.⁴³ Dit proces kan men onderscheiden naar vier aspecten: de mate van politieke participatie, van deelhebben aan de welvaarts groei, van maatschappelijke integratie en tenslotte van acceptatie van dominante waarden en normen.

Methodologische verantwoording

Dit onderzoek beoogt een cultuursociologische studie, te weten een vertoog over de veranderingen in het normen- en waardenpatroon met betrekking tot arbeid en arbeidsinspanning, zoals deze zich voltrokken en tot stand kwamen in de overgang van agrarische naar industriële samenleving. De afbakening, focus, probleemstelling en historische situering van het onderzoek zijn al in het voorgaande omschreven.

Methodologisch worden in dit onderzoek drie niveaus, dimensies, invalshoeken onderscheiden: sociaal-economische processen, leefwereld (*Lebenswelt*) en legitimering.⁴⁴

Om een goed inzicht in en overzicht te krijgen van de omvattende en ingrijpende veranderingen die gepaard gingen met de ontplooiing van een gemechaniseerde en grootschalige economische structuur en daarmee van de ontwikkeling van een industriële samenleving, zijn we te rade gegaan bij die economisch-historische en sociaal-historische kennisbronnen, die volgens een objectiverende benadering ordening en schematisering aanbrengen in de overvloed aan feiten, data en cijfers en daarmee voor het onderzoek het factisch fundament leggen en infrastructureel kader aanbrengen.

De subjectieve beleving, ervaring en bewustwording – *Lebenswelt* - van de veranderingen die zich op procesniveau voltrokken en welke een krachtig stempel drukten op waarnemingen, gedachten en optieken, op emoties, repercussies en attitudes van individuen, groeperingen en sociale lagen, kunnen we traceren in een ander type kennisbronnen : primaire bronnen als tijdsdocumenten, dagboeken en romans, maar ook in de uitgebreide secundaire literatuur die hierover in de loop der tijd is verschenen en welke elk jaar opnieuw terreinen ontgint en gezichtspunten opent.

Op het derde niveau, dat van de legitimering, gaat het bij uitstek om een meer gedistantieerde beschrijving en evaluatieve beoordeling van veranderingsprocessen en van de eraan ten grondslag liggende principes of ideologieën. Publicaties verschenen vaak in de context van een strijd, debat of langlopende discussie tussen stromingen, meestal in termen van morele goedkeuring of afkeuring, van aanvaarding of afwijzing, verdediging of bestrijding. Vaak betreft het hier sociaal-wijsgerige auteurs, maar ook economen, historici en literatoren begaven zich nadrukkelijk op dit gebied – achttiende en negentiende eeuw kenden veel minder scherpgeмарkeerde scheidslijnen tussen vakgebieden en disciplines dan in latere tijd - , waardoor ook hier een omvangrijk en gevarieerd bestand van kennisbronnen voorhanden is.

Het onderzoek is te karakteriseren als breed en veelzijdig opgezette literatuurstudie. De hierboven omschreven methodologische structuur is niet rechtstreeks gekoppeld aan fasering

⁴³ Grote Winkler Prins Encyclopedie, Amsterdam, 1991, lemma ‘emancipatie’.

⁴⁴ Deze werkwijze heb ik geleerd in de *Werkgroep Techniek, Technologie en Samenleving* van de Universiteit Leiden, waarvan ik in de jaren 1970 en 1980 mocht deel uitmaken. Voor de inhoud en uiteindelijke totstandkoming van het hier gepresenteerde onderzoek was die periode belangrijk. Vrgl. het door deze werkgroep gezamenlijk geproduceerde boek : Maarten Pieterse, redactie, *Het Technisch Labyrint. Een maatschappijgeschiedenis van drie industriële revoluties*, Meppel, 1981.

en indeling in hoofdstukken, maar de drie genoemde invalshoeken, *proces*, *leefwereld* en *legitimering* worden in de tekst in belangrijke mate onderling verweven.

Omdat beelden meer kunnen zeggen dan woorden, werd ook veel inspiratie en kennis opgedaan in het niet te onderschatten aanbod van visueel materiaal : prenten, schetsen, tekeningen, boekillustraties en met name van zeer veel foto's en fotoboeken uit het einde van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw.

Om een goede indruk te hebben van de *couleur locale* werd een reis ondernomen naar het indrukwekkende industriële erfgoed van Derbyshire en Lancashire. Bezocht werden de eerste fabrieken van Arkwright in Cromford (*World Heritage*), alsook verscheidene musea, fabrieken en oude arbeiderswijken in Manchester, Oldham, Burnley, Blackburn, Bolton, Preston en Liverpool, maar ook oude weversdorpen als Clitheroe en Padiham met hun kleine, maar boeiende musea voor industriële geschiedenis.

Structuur van het onderzoek en hoofdstukindeling

Het onderzoek valt uiteen in vier delen en eindigt met een concluderend hoofdstuk.

Deel I. De voorgeschiedenis

Hoofdstuk I : De vroege Engelse katoennijverheid 1600 – 1770

Ontstaan en ontwikkeling van de handel in katoenen stoffen – calicoes - en in ruwe katoen vanuit India. De stijgende populariteit van katoenen weefsels. De vroege productie van fustein in Lancashire. De *cottage industry* en productie in de steden. Het vroeg-kapitalisme van de *Manchester fustian dealers* en het *putting out system* ; de *drapers* en de afhankelijke positie van de *linen and cotton broadware weavers*. Arbeidsmoraal, ‘het nut van armoede’ en de lengte van de werkweek. Het pré-industriële arbeidspatroon en volksvermaak in Lancashire. Adam Smith en de *liberal reward of labour*. De opkomst van manufacturen.

Hoofdstuk II. Het proces van mechanisering en disciplineren in de eerste katoenfabrieken 1770 – 1800

De eerste machinale katoen-spinnerijen en – drukkerijen. Waterkracht op het platteland en de introductie van de stoommachine. *Spinning jenny*, *spinning mule* en *waterframe*. De baanbrekende rol van de eerste grote industriële ondernemers Arkwright, Strutt en Peel. Het zeer omvangrijke aandeel van de kinderarbeid. De strijd tegen uitbuiting en voor betere arbeidsomstandigheden van kinderen. De herleving van de pessimistische visie op kinderarbeid in de hedendaagse historiografie. De afwezigheid van vakbonden.

Deel II. Strijd om overleving.

De vakbeweging en het proces van industriële disciplineren 1790-1850

Dit deel van het onderzoek besteedt aandacht aan het indringend en langdurig proces waarin moderne fabrieksdiscipline verder ontwikkeld werd. De rol van de vakbeweging werd in deze periode, waarin zij een moeizame en defensieve strijd voerde, sterk onderdrukt.

Hoofdstuk III. De overgang naar industriële arbeid en de rol van de vakbeweging in de stedelijke katoenindustrie van Lancashire tot 1830.

Gilden en vakbonden. Fabrieken van het platteland naar de stad ; Manchester 1790-1840 : de groei van de eerste industriële metropool. Moeizame start van de vakbeweging ; de cruciale positie van de *mule-spinners*; sterke spinnersbonden tegenover zwakke weversbonden. De *Combination Acts* (1799-1800). Tragedie van de thuiswevers, hun petitie en stakingen (1807-1808); Peterloo (1819); spinnersstakingen in Manchester (1810-1811 en 1818); arbeidsomstandigheden van de spinners ; voortschrijdende mechanisering en

verhoging van de werkdruk. De opheffing van de *Combination Acts* in 1825. Het optreden van John Doherty.

Hoofdstuk IV. De arbeidssituatie in de Engelse katoenindustrie 1830 – 1850

Spectaculaire groei van Lancashires katoenindustrie. Beleid en ideologie van de *Cotton Lords* ; het optreden van ondernemer Henry Ashworth (1794-1880). De spinnersstakingen van Ashton-Stalybridge in 1830-31. Verdedigers en critici van het industriële bestel. De belangrijke rol van John Fielden (1784-1849). De *Factories Regulation Acts* en de *Ten Hours Movement*. Chartisme en arbeidersbeweging in de jaren 1840. Economische depressie en de *Plug Plot Riots* van 1842.

Hoofdstuk V . Arbeidsdisciplineren en de rol van godsdienst en onderwijs als *moral machinery*

De rol van het methodisme en van de zondagsscholen. Hun plaats in de arbeidsideologie van Dr. Andrew Ure's *The Philosophy of Manufactures* (1835) ; de repliek van John Fielden in diens *The Curse of the Factory System* (1836).

Deel III. Strijd om erkenning.

De vakbeweging en het proces van industriële disciplineren 1850 - 1880.

Grotere welvaart in deze periode van *Victorian Prosperity* bood de vakbeweging meer ruimte voor ontplooiing en strijd. De opkomst van vakbonden nieuwe stijl ; de vorming van het *Trades Union Congress* (1868) ; de *Trade Union Act* (1871).

Hoofdstuk VI. Veranderend beleid en imago van de vakbeweging na 1850. Vakbonden in de machine- en scheepsbouw.

De vakbonden 'nieuwe stijl' vervulden een baanbrekende rol die sterk zou bijdragen tot maatschappelijke en wettelijke erkenning. De *Amalgated Society of Engineers* (ASE) als trendsettende vakbond. Vroege vakbonden van *engineers*. Het eerste grote arbeidsconflict van de ASE (1851-1852). Arbeidsconflicten in de scheepsbouw. Ondernemers, vakbonden en het morele debat over arbeid. Vakbonden en de publieke opinie : De *Great Preston Strike* (1853-1854).

Hoofdstuk VII. Vakbonden van spinners en wevers na 1850

De spinners en hun bonden. Spinners de *key men in the mill community*. Organisatie van het werk en de positie van *piecers* en *minders*. Lokale spinnersbonden bundelen hun krachten. Karl Marx's observaties over intensivering van de arbeid. Hogere werkdruk ondanks structurele verbeteringen. De positie van vrouwen. Kinderarbeid : de moeilijke positie van *half-timers*

De wevers en hun bonden. Weversbonden staan open voor vrouwen. *Weaving Lists. Driving* ; de belangrijke positie van de *overlooker* en het *slate system*; de kwetsbare positie van vrouwen en meisjes; *Steaming*.

De katoensector aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. De positie van vrouwen. Strijd om meer macht : de *closed shop*.

Deel IV. Strijd om macht.

De vakbeweging en het proces van industriële disciplineren 1880 – 1914

In een periode die voor Engeland – internationaal gezien - overwegend economische verslechtering en laagconjunctuur inhield, kon de vakbeweging zich niettemin ontwikkelen tot een machtige factor in het Engelse industriële bestel.

Hoofdstuk VIII. Beeld en betekenis van *New Unionism* en de *Sweated Trades*.

Economische situatie 1870-1914.

A. *New Unionism*, opkomst van vakbonden voor ongeschoolden en zwak- of halfgeschoolden. Socialisme. De *Great Dock Strike* van 1889. *Labour Unions* en de strijd om de *closed shop*. *New Unions* en de katoensector.

B. De *sweated trades*. Het vervaardigen van kleding. Vakbonden van kleermakers. Moeizaam opereren van vakbonden na 1860. Het schokeffect van de invoering van de naaimachine. Nieuwe aandacht voor de *sweated trades* als sociaal probleem.

Hoofdstuk IX. Vooruitgang en lotsgemeenschap. *An unsettled age*

Working-class Toryism. Buitenlandse onderzoekers en hun Engelse critici. ‘Debat’ van Gerhart von Schulze-Gaevernitz met Allen Clarke. Het onderzoek van Paul de Rousiers. De visie van Allen Clarke. Meer vrije tijd, geringe politieke interesse. Vormde ‘socialisme’ een alternatief voor het kapitalistisch fabriekssysteem? Meervoudige ontwikkelingen. Industrieel elan en arbeidsdiscipline staan maatschappelijk ter discussie. Emancipatie, maar tegelijk de werkende klasse als een *community of fate*.

Hoofdstuk X. Samenvatting, conclusies, slotbeschouwing.